

فرصت آفرینی حج در اندیشه امام خمینی و مقام معظم رهبری

داود حسینی*

چکیده

حج، از جهات مختلف در سرنوشت مسلمانان تأثیرگذار است و از بُعد اخلاقی و عرفانی، و از و رمزهایی دارد که در کمتر عبادتی می‌توان یافت. اسرار و معارف حج می‌تواند زائر سرزمین وحی را در مسیر سیر و سلوک و عرفان ناب قرار دهد. بُعد اقتصادی حج نیز این ظرفیت را دارد که بازار بین‌المللی اسلامی را رونق بخشد و اقتصاد کشورهای اسلامی را به سمت شکوفایی رهنمون سازد. و از نظر سیاسی، اجتماع میلیونی مسلمانان از سراسر جهان با زبان‌ها و ملیت‌های مختلف در ایام حج و در مکانی خاص؛ یعنی سرزمین وحی، فرصت تصمیم‌گیری‌های مهم را برای نمایندگان بیش از یک میلیارد مسلمان فراهم می‌کند. آری، حج فرصتی است بی‌بدیل برای جوامع اسلامی و اینجا است که حضرت امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری - دام ظلّه‌العالی - بر فرصت آفرینی حج تأکید فراوان داشته و دارند. در این نوشته، با بررسی فرصت آفرینی حج از منظر امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری در دو بُعد اخلاقی و سیاسی، کوشیده‌ایم با بهره‌گیری از پیام‌های ایشان به کنگره جهانی حج و بیان‌اتشان در جمع کارگزاران حج، این موضوع را در دو بُعد اخلاقی و سیاسی بررسی و واکاوی کنیم.

کلیدواژه‌ها: فرصت، حج، اندیشه، حج‌گزار

*. سطح ۴ حوزه علمیه، مدیر گروه اخلاق پژوهشکده حج و زیارت / hosseini1343@gmail.com

حج در فرهنگ اسلامی، صحنه آموزش و فراگیری آموزه‌ها و معارف ناب مکتب نبوی و علوی است و غیر از مناسک و اعمال ظاهری معروف و معین، یک سلسله درس‌ها و آموزه‌های دیگری دارد که تنها با انجام دادن مناسک نمی‌توان به آنها رسید. بلکه باید با تفکر و تأمل در راز و رمزهای این مناسک به آنها دست یافت؛ درس‌هایی که مناسک حج، صورت‌هایی از آن سیرت‌هاست.

حج، زمینه فرصت‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، عبادی و حتی اقتصادی را برای جهان اسلام فراهم می‌سازد؛ اجتماعی ایجاد می‌کند که ملل مختلف غیر مرتبط با یکدیگر را که نه یک نژاد دارند و نه یک زبان و نه یک حکومت و نه یک ملیت، در یک سرزمین جمع می‌کند؛ اجتماعی که از نظر کمی و کیفی یقیناً بی‌نظیر است؛ زیرا انسان‌هایی از سراسر جهان با انگیزه‌های الهی و بدون احساس فشار بیرونی، از مال، فرزند و اشتغالات اجتماعی صرف نظر می‌کنند تا خود را به این مرکز توحید برسانند و از فضای معنوی سرزمین وحی و موقعیت زمانی حج بهره‌برداری کنند.

یکی از ابعاد مهم و اساسی حج، بُعد عرفانی و اخلاقی آن است. اسرار و راز و رمزهایی که در حج و اعمال آن نهفته است، می‌تواند در زائری که با شناخت و معرفت به این سفر اعزام می‌شود، ایجاد کند. به فرموده مقام معظم رهبری:

«از اینکه خداوند در طول عمر انسان فقط یک‌بار این عمل را بر بندگان خود واجب کرده است، معلوم می‌شود انسان بیش از یک‌بار به این سفر و انجام دادن مناسک آن نیاز ندارد و اگر با دقت و تأمل انجام دهد، همین یک‌بار او را به سر منزل مقصود می‌رساند (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ ج ۲، صص ۱۵۰-۱۴۹).
شرط اساسی ایجاد یک تحول عظیم که تا پایان عمر توشه زائر باشد، آشنایی با اسرار و راز و رمزهای حج است؛ همان‌طور که گفته شده، امام سجاد، علی بن حسین علیه السلام به شبلی فرمودند:

«در ورای هر یک از اعمال و مناسک، به دنبال حقایق آن باش و آنها را جست‌وجو کن؛ در غیر این صورت نه احرام بسته‌ای و نه لیک گفته‌ای و نه به طواف رفته‌ای.» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰، صص ۱۶۷-۱۶۶).

با وجود نقش سازنده‌ای که حج در ابعاد مختلف زندگی مسلمانان، به ویژه اخلاق فردی و اجتماعی، مواسات، آشنایی با دردها و مشکلات مسلمانان می‌تواند داشته

باشد، قرن‌ها این فریضه به یک عمل فردی کم تأثیر و حتی بی‌تأثیر در سرنوشت فردی و اجتماعی مسلمانان تبدیل شد.

هر سال جمع کثیری از مسلمانان با تلاش‌های فراوان در این سرزمین جمع می‌شدند، ولی غافل از آنچه در سایه‌سار این عبادت سیاسی، اجتماعی و عرفانی باید به‌دست آورند، به کشورهای خود باز می‌گشتند. در قرن اخیر، مردی از شاگردان مکتب اهل بیت علیهم‌السلام، اسلام را از غربت بیرون آورد و آن را در زوایای مختلف زندگی مردم مسلمان ایران جاری ساخت و مسلمانان را با فلسفه بسیاری از احکام اسلام آشنا کرد؛ احکامی که یا تعطیل شده بود یا اگر انجام می‌گرفت، بی‌روح و بی‌حقیقت بود. یکی از احکام اسلام که به‌وسیله امام خمینی ره احیا گردید و به سوی جایگاه حقیقی خود هدایت شد، «حج» و مناسک آن بود. ایشان با انتخاب امیرالحاج و توصیه‌های مشفقانه به مسئولان و دست‌اندرکاران حج و زیارت و زائران عازم سرزمین وحی و یادآوری بعضی نکات اخلاقی، عرفانی و سیاسی قبل از سفر و صدور پیام‌های غنی و پرمحتوا از معارف اسلام برای کنگره جهانی حج، تحولی عظیم در ابعاد فردی و اجتماعی در حج ایجاد کرد. اما استکبار جهانی و مزدوران مرتجعش تحمل چنین حجتی را نیاوردند و مردم ایران را از حج و پیام‌های آن پیر طریقت که به مناسبت حج صادر می‌کرد و زائران را با راز و رمزهای آن آشنا می‌ساخت، محروم کردند.

بعد از رحلت امام، زمینه بهره‌گیری از حج به‌وسیله جانشین فرزانه او؛ مقام معظم رهبری فراهم شد و آن سنت حسنه به‌وسیله شاگرد او، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای - مدظله‌العالی - ادامه یافت. ایشان هر ساله با فرا رسیدن ایام حج در ملاقات‌های عمومی و خصوصی که قبل و بعد از سفر با مسئولان و کارگزاران حج دارند و همچنین پیام‌هایی که به مناسبت کنگره جهانی حج صادر می‌کند، ابعاد مختلف این عبادت جمعی و نقشی را که این اجتماع عظیم در سرنوشت فردی و اجتماعی و سیاسی مسلمانان دارد، تبیین می‌کند و مسلمانان را با وظیفه سنگینشان آشنا می‌سازد و آنان را به بهره‌برداری از فرصت‌گرانبهایی که حج برای مسلمانان فراهم می‌آورد، تشویق می‌کند، تا در جهت خودسازی فردی و رفع مشکلات جهان اسلام بکوشند.

یکی از ابعاد مهم پیام‌ها و سخنان رهبر کبیر انقلاب و مقام معظم رهبری درباره حج، بعد فرصت‌سازی‌های حج است. در این مقاله به فرصت‌سازی حج در ابعاد اخلاقی و سیاسی و اجتماعی از دیدگاه ایشان پرداخته می‌شود و با بهره‌گیری از آیات و روایات، دیدگاه آنان در این زمینه تحلیل و تبیین می‌شود.

میقات حج

درک فرصتها

اگر انسان قدری در مورد سرمایه‌های ارزشمندی که بی‌هیچ هزینه‌ای به‌دست آورده، بیندیشد و اندکی ذهنش را از تعلقات دنیوی دور کند و در این سرمایه‌ای که هیچ بهایی برایش وجود ندارد، بیندیشد و از سوی دیگر، هدف اصلی آفرینش خود را دریابد که باید برای رسیدن به معراج و قرب الهی تلاش کرد، روش بهره‌گیری از فرصت‌ها را خواهد آموخت.

هر فرد در زندگی خود با موقعیت‌های ویژه‌ای مواجه می‌شود که لازم است آنها را غنیمت بشمارد. پیامبر خدا ﷺ می‌فرماید:

«ای مردم، بدون شک در زندگی شما لحظاتی فرا می‌رسد، پس در کمین آن لحظات طلایی باشید و به آنها پشت نکنید که نسیم حیات‌بخش رحمانی از آنها می‌وزد.» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۶۵۰).

از فرصت‌هایی که برای بعضی از افراد جامعه به وجود می‌آید، حضور در سرزمین وحی است. این فرصت برای افراد اندکی از مردم و آنهم برای بسیاری، یک‌بار در عمر حاصل می‌شود.

از سوی دیگر خود حج و ویژگی‌هایی دارد که در سایر عبادات به صورت جمعی یافت نمی‌شود. از این رو، باید این فرصت به خوبی درک شود.

نگاه به حج باید نگاه به یک نعمت و فرصت بزرگ الهی باشد... این پدیده عجیبی است که ما به آن عادت کرده‌ایم و اهمیت و عظمت آن را درست متوجه نمی‌شویم. همه مسلمانان جمع شوند، متوجه به یک مرکز، به یک نقطه، خاشع در مقابل این نقطه. با این چشم به حج نگاه کنیم (خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۸۸/۸/۴).^۱

علی علیه السلام می‌فرماید:

«الْفُرْصَةُ تَمْرٌ مَرَّ السَّحَابِ فَأَنْتَهَزُوا فُرْصَ الْخَيْرِ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۶، ص ۸۴).

۱. از آنجا که پیام‌های رهبری برای کنگره جهانی حج تا سال ۱۳۸۱ در کتاب مستقلى به نام صحیفه حج جمع آوری شده، در آدرس‌دهی به آن کتاب ارجاع داده شده است. اما در مورد بقیه سال‌ها به تاریخ سخنرانی و پیام آدرس داده شده است.

«فرصت‌ها مانند ابر بهاری در گذرند. پس بکوشید از فرصت‌های خیر بهره بگیرید.» بهره‌گیری از موقعیت‌های به‌دست آمده به شناخت افراد از آن موقعیت بستگی دارد. اگر آن را فرصت بدانند، تلاش می‌کنند آن را از دست ندهند و به نحو احسن از آن بهره‌برداری کنند. اما اگر آن را فرصت ندانند، به راحتی آن را از دست می‌دهند. رهبر کبیر انقلاب حتی قبل از انقلاب نیز فرصت بودن حج را به مردم ایران گوشزد می‌کردند: بر شما ملت عزیز اسلام که برای ادای مناسک حج در این سرزمین وحی اجتماع کرده‌اید، لازم است از فرصت استفاده کرده، به فکر چاره باشید. (خمینی، ۱۳۷۸ش، ج ۱، ص ۱۱).

مقام معظم رهبری نیز برای ایجاد شناخت صحیح از حج می‌فرماید:

«با این چشم به حج نگاه کنیم؛ به عنوان یک فرصت. اگر به چشم فرصت نگاه کردیم، آن وقت دید ما باز خواهد شد، وظایف خودمان را بیشتر توجه خواهیم کرد. شما این فرصت را پیدا می‌کنید که در خانه خدا در کنار بقیه مسلمانان اظهار عبودیت کنید. این اولین نقطه این فرصت است. اگر به چشم فرصت نگاه شود، آن وقت لازمه‌اش این است که انسان این را به هیچ قیمتی از دست ندهد.» (خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران و دست‌اندرکاران حج، ۱۳۸۸/۸/۴).

فرصت‌شناسی در منابع اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد. تا شناخت حاصل نشود، بهره‌گیری از موقعیت محقق نمی‌شود. امیر مؤمنان، علی علیه السلام می‌فرماید: «فَاغْتَمُوا الْفُرْصَ وَكُونُوا أَبْنَاءَ الْوَقْتِ» (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۹، ص ۲۵۵)؛ «فرصت‌ها را غنیمت بشمارید و فرزندان زمان خود باشید.»

براساس دیدگاه رهبر کبیر انقلاب، یکی از وظایف بزرگ مسلمانان پی بردن به این واقعیت است که چرا باید همواره بخشی از امکانات مادی و معنوی خود را برای برپایی حج صرف کنند (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۲۵۰).

مقام معظم رهبری درباره مغتنم شمردن فضای معنوی حج می‌فرماید:

حیف است که انسان در مکه مکرمه یا مدینه منوره، در مجاورت مرقد پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم و مرقد ائمه هدی علیهم السلام و مرقد بزرگان صحابه و شهدای احد و بقیه بزرگان که در تاریخ مثل خورشید می‌درخشند، باشد و به جای توجه و تذکر، به فکر دنیا باشد... در آن قطعه زمانی اکسیری که هر دقیقه‌اش، هر ساعتش آن قدر ارزش دارد و آن قدر فرصت است (خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۸۸/۸/۴).

در این بخش به بعضی فرصت‌های سیاسی - اجتماعی حج می‌پردازیم که در سخنان و پیام‌های رهبر کبیر انقلاب و مقام معظم رهبری مورد توجه قرار گرفته است:

۱. فرصت‌سازی‌های سیاسی حج

حج و اجتماع میلیونی مسلمانان در سرزمین وحی، هم فرصت است و هم فرصت آفرین. اکنون فرصت‌های سیاسی را که در حج برای حج‌گزاران فراهم می‌شود، بررسی می‌کنیم:

الف) معرفی انقلاب و جمهوری اسلامی

حج این فرصت را برای سایر مسلمانان حاضر در سرزمین وحی فراهم می‌کند که با چهره واقعی انقلاب اسلامی بیشتر آشنا شوند. همچنین برای زائران ایران این فرصت را ایجاد می‌کند که تجارب خود از انقلاب را به سایر مسلمانان انتقال دهند. در حج، افراد بسیاری از کشورهای گوناگون با فرهنگ‌ها و آداب و سنن مختلف حضور دارند. این افراد کم و بیش از رسانه‌های کشورهايشان در مورد ایران، انقلاب اسلامی و مسائل مرتبط با ایران شنیده‌اند. بدیهی است این افراد موسم حج را بهترین زمان برای سنجش شنیده‌هایشان بدانند و زائران ایرانی، به خصوص نخبگان، روحانیون و کارگزاران حج می‌توانند از این فرصت بهترین بهره را ببرند.

از نگاه امام و رهبری، حج یکی از فرصت‌های با برکت برای معرفی انقلاب اسلامی است و انقلاب هدیه‌ای است الهی برای جهان اسلام؛ انقلابی که معرفی درست آن، زنده کردن اسلام و نقش احیاگر آن در اذهان فسرده و خموده مسلمانان است.

امام خمینی علیه السلام در یکی از پیام‌های خود به کنگره حج، خطاب به فرهیختگان حج گزار می‌گوید:

«بر روحانیون محترم و نویسندگان و گویندگان متعهد لازم است که در فرصت‌های مناسب و در محضر مسلمانان، به جبران تبلیغات مسمومی که از وسائل ارتباط جمعی وابسته به امریکا و اسرائیل، به شایعه افکنی و دروغ‌پردازی بر ضد اسلام و جمهوری اسلامی ایران اشتغال دارند، از اسلام و انقلاب اسلامی ایران دفاع نمایند، و چهره واقعی آن را به جهانیان معرفی نمایند.» (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۱۰۸).

از منظر مقام معظم رهبری، معرفی صحیح انقلاب اسلامی معرفی حقیقت اسلام است؛ زیرا این انقلاب از معارف بلند اسلام برخاسته است:

«آنچه مهم است، این است که ما در حج باید چیزی را منعکس کنیم که لب و مغز انقلاب و لب و مغز هویت ماست. آن چیست؟ آن تصمیم قاطع بر تحقق اسلام است.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۲۶۷).

ایشان یکی از مسؤولیت‌های مهم کارگزاران حج و مردم مسلمان ایران را، معرفی پیام‌های بزرگ انقلاب اسلامی می‌داند که همان ایستادگی در مقابل استکبار است و از کارگزاران حج و زائران خانه خدا می‌خواهد که با اعمال خود معرف و سفیر انقلاب باشند:

«در درجه اول، کارگزاران حج، در درجه بعد، آحاد حجگزار، همه با رفتار، با گفتار و با عملشان نشان دهند که زُبر الحدیدی در اینجا وجود دارد که عازم است حرکت خودش را ادامه بدهد. این، امید می‌بخشد. این بزرگ‌ترین پیام اسلام و انقلاب است که باید در همه نوشته‌ها، در همه گفته‌ها، در نشریه زائر... در همه چیز منعکس شود. بر این باید اصرار باشد.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۲۶۸).

امام و رهبری، انقلاب اسلامی را عامل عزت مسلمانان می‌دانند و مسلمانان را تشنه آشنایی بیشتر با انقلاب اسلامی می‌شمارند. امام در این زمینه می‌فرماید:

«شما نمایندگان مردمی هستید که انقلاب اسلامی‌شان... توانسته است ندای اسلام را، هر چند ضعیف، به گوش جهانیان رسانده و نظر آنان را به خود جلب کند. شما حجاج محترم بیت الله الحرام، حامل پیام این ملت و نمایندگان این کشور هستید.» (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۱۳۹).

مقام معظم رهبری هم در موقعیت‌های مختلف، حج‌گزاران را به برافراشته نگه داشتن پرچم انقلاب اسلامی در حج سفارش کرده است. ایشان می‌فرماید:

«امروز شما به دنیای اسلام عزت داده‌اید. ملت ایران با برافراشته پرچم اسلام به یکایک مسلمانان در دنیا عزت داده است. لذا مسلمانان کشورهای دیگر هم می‌خواهند دنبال این الگو حرکت کنند... در حج، نگذارید این پرچم از دست شما بیفتد. در مذاکرات خصوصی و در اجتماعات عمومی نشان بدهید که ملت ایران به برکت اسلام، عزیز و سرافراز شده است و این عزت را تا آخرین نفس از دست نخواهد داد.» (خامنه‌ای، بیانات در دیدار مؤلان و کارگزاران حج، ۱۳۸۷/۸/۱۵).

ایشان استفاده از فرصت حج، برای تبیین ماهیت واقعی جمهوری اسلامی را، تکلیف کارگزاران حج می‌داند و به آنان سفارش می‌کند، در ارتباط با سایر مسلمانان، اهداف بلند انقلاب اسلامی را تبیین کنید و دل‌های مسلمانان را که در سراسر جهان برای انقلاب اسلامی و جمهوری اسلامی می‌تپد، شاد سازید.

شما که کارگزار حج‌اید، شما که دلتان لبالب از اعتقاد و ایمان به نظام جمهوری اسلامی است، در حج در کنار این برادر مسلمانی که در معرض این تبلیغات قرار گرفته است، تکلیف اولتان چیست؟ تبیین. معارف اسلامی و معارف نظام اسلامی را تبیین کنید. جمهوری اسلامی، جمهوری «اسلامی» است. «خامنه‌ای، بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران حج، ۱۳۸۷/۸/۱۵».

از نظر ایشان، تبیین واقعیات و افشای دروغ‌ها و تهمت‌هایی که به جمهوری اسلامی زده می‌شود در حج ممکن است. ایشان حج را از فرصت‌های بابرکتی می‌دانند که برای جمهوری اسلامی و کارگزاران حج فراهم می‌شود:

«در کشورهای اسلامی، چه در آفریقا، چه در آسیا، در همه مناطق دنیا، حتی در قلب آن کشور که بیشترین دشمنی را با ما کرده است - یعنی ایالات متحده آمریکا - مسلمانانی هستند که شیعه نیستند، اما دلشان لبریز از محبت جمهوری اسلامی و محبت امام و محبت این ملت بزرگ با عزم و اراده است؛ چون جمهوری، جمهوری اسلامی بود. اینها این را تحریف می‌کنند، تبدیل می‌کنند و می‌خواهند به دروغ مارک دشمنی با فرق اسلامی را به سینه جمهوری اسلامی بزنند. بروید اینها را تبیین کنید.» (خامنه‌ای، بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران حج، ۱۳۸۷/۸/۱۵).

حضرت امام علیه السلام با توجه دادن حجاج به مسئولیت بزرگ آنان در معرفی انقلاب اسلامی و خاموش کردن بوق‌های استکبار جهانی می‌گویند:

«شما حجاج محترم بیت الله الحرام حامل پیام این ملت و نمایندگان این کشور هستید. در این صورت موقعیت شما بسیار حساس و وظیفه شما سنگین است. ان شاء الله، چنانچه انتظار می‌رود، با رفتار شایسته و اخلاق اسلامی و انقلابی خود، نظر همگان را جلب کرده و چهره انقلاب اسلامی را آن‌گونه که هست به نمایش ملت‌های جهان می‌گذارید و توجه آنان را با برخوردهای برادرانه و محبت‌آمیز، به انقلاب

بزرگ ایران جلب می‌نماید و عملاً تبلیغات فاسد مغرضانه بوق‌های تبلیغاتی را خنثا می‌نماید.» (خمینی، ۱۳۸۷، ج ۱، صص ۱۴۰-۱۳۹).

ب) آگاهی از وضعیت مسلمانان

حج مظهر نیروی متراکم جهان اسلام است که می‌تواند با اجتماع عظیم مسلمانان در مکه و مدینه، بزرگ‌ترین مشکلات را از سر راه مسلمین بردارد. اجتماع مسلمانان در سرزمین وحی می‌تواند افکار آنان را به سوی مشکلات متوجه سازد و راه‌هایی که از این اجتماع می‌تواند برای مسلمانان حاصل شود، در هیچ اجتماعی به دست نخواهد آمد. امام خمینی با اشاره به این موضوع می‌فرماید:

«باید در این اجتماع عظیم الهی که هیچ قدرتی جز قدرت لایزال خداوند نمی‌تواند آن را فراهم کند. مسلمانان به بررسی مشکلات عمومی مسلمین پرداخته و در راه رفع آنها با مشورت همگانی کوشش کنند.» (خمینی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۷۴).

ایام حج، فرصت مناسبی است که مسلمانان در کنار هم به عوامل عقب‌ماندگی خود بپردازند و راه‌های پیشرفت علمی، فرهنگی و اقتصادی خود را بشناسند. تاریخ حج، گویای آن است که در صدر اسلام و در سده‌های میانی، مکه بهترین جایگاه برای تبادل اندیشه و نظر دربارهٔ آموزه‌های اسلام بوده و بسیاری از مناظره‌ها و پژوهش‌های علمی دربارهٔ مباحث علمی و فرهنگی در مکه انجام گرفته است.

«تاریخ باید سرمشق ما باشد و ما وقتی که تاریخ را نگاه می‌کنیم، تحولاتی که پیدا شده است در اسلام و در مسلمین، هر جا که قوت ایمان در کار بوده است و مردم و مسلمین به قوت ایمان حرکت می‌کردند، نصر با آنها همراه بوده است.» (خمینی، ۱۳۸۷، ج ۱، صص ۲۱-۲۰).

توجه به مشکلات جهان اسلام و مسلمانان در حج، از مهم‌ترین دغدغه‌های امام و رهبری بوده و هست که مکرر در بیانات و پیامهای خود بدان اشاره کرده‌اند و کمتر پیامی از این دو احیاگر حج ابراهیمی وجود دارد که به این موضوع اشاره نشده باشد. امام خمینی در اولین پیام به حج‌گزاران بعد از انقلاب می‌گوید:

«برادران و خواهران مسلمان من! آگاهید که تمام منافع مادی و معنوی همگی ما

را ابرقدرت‌های شرق و غرب می‌برند و ما را در فقر و وابستگی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی قرار داده‌اند. به خود آید و شخصیت اسلامی خود را بیاید.» (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۲۶).

مقام معظم رهبری با توجه به همین مشکل در پیام خود به زائران بیت‌الله الحرام می‌فرماید: «کشورهای اسلامی، در یک قرن اخیر، ضایعات جبران‌ناپذیری را تحمل کرده‌اند. موج استعمار و کشورگشایی غربیان، بیشترین آسیب را به ملت‌های مسلمان زد که ثروت‌ها و منابع مادی‌شان، آنان را آماج تهاجم‌های همه‌جانبه‌دول استعمارگر ساخته بود. حاصل این دست‌اندازی‌ها برای مسلمانان... عقب افتادگی علمی و مادی بود.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۳۰۰).

ایشان به دردهای مزمنی که جهان اسلام را از هر سو مورد هجوم قرار داده است، اشاره کرده، می‌گوید:

«امروز جهان اسلام دچار دردهای مزمنی است. شاید مهمترین آنها این دردهای دهگانه است: منازعات سیاسی و مذهبی، سست شدن رشته‌های اخلاق و ایمان، عقب‌ماندگی علمی و صنعتی، وابستگی سیاسی و اقتصادی، اسراف و اشرافیگری و غرور در کنار فقر و گرسنگی و ذلت، ضعیف شدن اعتماد به نفس و امید به آینده در سران، منزوی کردن دین و گسستن آن از سیاست و زندگی، بی‌ابتکاری در آفرینش مفاهیم نو که قرآن منبع بی‌زوال آن است، تسلیم در برابر تهاجم فرهنگ تحمیلی غرب، و بالاخره، پایمال شدن عزت ملت‌های مسلمان با ذلت‌پذیری و طمعکاری برخی سران سیاسی...» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۲۵۹).

ایشان برای درمان این معضلات فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اسلام، یک راهکار مهم پیشنهاد می‌کنند و آن بهره‌برداری از فرصت حج است.

«اگر مسلمانان قدر حج را بشناسند و از این نقطه‌التقا و مرکز اجتماع همه ساله به درستی بهره‌برند، بخش مهمی از این حصار نومیدی و تلقین ضعف که برگرد ملت‌ها کشیده شده است، ویران خواهد شد.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۲۶۰).

از نظر امام خمینی و مقام معظم رهبری، کمکی که حج می‌تواند در رفع مشکلات مسلمانان کند، این‌گونه است:

«حجاج محترم بیت‌الله الحرام... در مواقف و مشاعر محترمه، دسته‌جمعی برای پیروزی اسلام بر کفر جهانی دعا کنند و برای بیداری مسلمانان و حکومت‌های آنان فریاد

کنند و دعای بلیغ نمایند. شاید به برکت دعا در محیط وحی و محل کسر اصنام (شکستن بت‌ها) جاهلیت، خداوند تبارک و تعالی بر مسلمین تفضل کند و مجد و عظمت صدر اسلام را به آنان برگرداند.» (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۱۲۲).

«موسم حج، می‌تواند عظمت و تنوع و اقتدار معنوی و انسانی دنیای اسلام را هر ساله به‌طور محسوس در برابر چشم مردمی از همه کشورهای مسلمان بگذارد و ارتباط و شناسایی و تبادل نظر را در میان برگزیدگان هر ملت برقرار سازد. در حج، همه ملت‌ها می‌توانند خبرهای حقیقی از حال برادران را به دست آورند و حجاب تبلیغات خصمانه دشمنان جهان اسلامی را درنوردند، و با بهره‌گیری از فضای معنوی بیت‌الله الحرام، خود را برای حرکتی هماهنگ و مخلصانه در راه بازگشت به حاکمیت اسلام و کسب عزت و استقلال و تلاش برای تحوُّلی اساسی در کشورهای خود آماده سازند.» (خامنه‌ی، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۲۶۰).

ج ۱ کمک به مظلومان

سیره پیشوایان دینی، دفاع از ستم‌دیدگان و بی‌پناهان است. آنان از پیروان خود می‌خواستند که یاور ستم‌دیدگان و دشمن ستمکاران باشند. یکی از مهم‌ترین وظایف انسان‌ها، جلوگیری از ستم است. بسیاری از مظلومان توانایی به‌دست آوردن حق مشروع خود را ندارند و تنها با کمک و هم‌یاری دیگران می‌توانند به این مهم دست یابند. کسانی که قدرت دارند، نباید در این کار کوتاهی کنند. اگر کسی بتواند در راه احقاق حق ستم‌دیدگان گامی بردارد ولی در آن کوتاهی کند، در پیشگاه خدا و وجدانش پاسخی نخواهد داشت. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید:

«كُونَا لِلظَّالِمِ خَصْمًا وَلِلْمَظْلُومِ عَوْنًا» (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۷، ص ۵).

معمار کبیر انقلاب، پایه‌گذار این تفکر ناب علوی به عنوان یکی از سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران بود و خلف صالحش آن را ادامه داده و کمک به مظلومان عالم را از اصول خدشه‌ناپذیر نظام معرفی کرده است. ایشان همه مسلمانان را به این امر مهم دعوت می‌کند و حج را بهترین جایگاه برای این کار می‌داند:

«آنان که به صدق و درستی فرموده حضرت رسول صلی الله علیه و آله که فرمود: «مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۳) باور و عقیده

دارند، آیا برای بروز دادن این اهتمام، جایی بهتر از حج بیت الله و زمانی مناسب تر از ایام معلومات سراغ دارند؟... آری، حج، فریضه‌ای است که مهم ترین گرفتاری‌های سیاسی امت اسلامی در آن و با آن قابل حل است.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۱۴۵).

رهبر کبیر انقلاب و مقام معظم رهبری در همه پیام‌هایی که برای حج فرستاده‌اند، بدون استثنا به ظلم‌ستیزی و کمک به مظلومان، به خصوص مسلمانان بی‌پناه فلسطین، افغانستان، لبنان، عراق و کشمیر اشاره کرده‌اند:

امروز قبله اول مسلمین (مسجدالاقصی) به دست اسرائیل، این غده سرطانی خاورمیانه افتاده است. امروز برادران فلسطینی و لبنانی عزیز ما را با تمام قدرت می‌کوبد و به خاک و خون می‌کشد... امروز کشورهای آفریقایی مسلمان ما زیر یوغ آمریکا و سایر اجانب و سرسپردگان آنان دست و پا می‌زنند. امروز آفریقای مسلمان صدای فریاد مظلومانه خود را هر چه بیشتر بلند می‌کند. فلسفه حج باید جوابگوی این فریادهای مظلومانه باشد. گردش به دور خانه خدا نشان‌دهنده این است که به غیر از خدا گرد دیگری نگردید.» (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۲۶).

رهبری درباره استفاده از زمان حج برای کمک به ستم‌دیدگان و آگاه کردن مسلمانان از ظلمی که به جهان اسلام می‌رود، فرموده‌اند:

«امروز هر کس وضع دشوار ملت‌های مسلمان و تسلط دولت جبار ایالات متحده بر آنان را بداند، هر کس از جنایات صهیونیستها و توطئه‌های پنهان آنان علیه کشورهای مسلمان آگاه باشد، هر کس از پیشرفت این غده بدخیم سرطانی در ارکان اقتصادی و سیاسی دولتهای منطقه احساس خطر کند، هر کس وضع تیره ملت فلسطین را ببیند... هر کس از وضع جنوب لبنان و مناطق دائماً در معرض تهاجم آن با خبر باشد... هر کس از افغانستان و کشمیر... مطلع باشد، آری هر کس که این حقایق را دانسته و از غیرت اسلامی و احساس وظیفه دینی برخوردار باشد، تردید نخواهد کرد که از دست دادن ذخیره عظیم حج و ضایع کردن این پشتوانه مستحکم الهی برای اسلام و مسلمین خسارتی بی‌جبران و گناهی بی‌غفران است (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۱۹۱).

(د) دشمن‌شناسی در حج

دشمنان انسان از ترفندهای گوناگونی بهره می‌گیرند. گاهی با نقاب دوستی و دل‌سوزی، مکارانه، احساس هم‌دردی می‌کنند و انسان خوش‌باور ممکن است تحت تأثیر

این برخورد به ظاهر دوستانه قرار گیرد و به او اعتماد کند. علی علیه السلام در سخنی حکیمانه و هشدار دهنده می‌فرماید:

«لَا تَأْمَنْ عَدُوًّا وَإِنْ شَكَرَ» (آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۶، ص ۲۶۸).

«به دشمن خود هرگز اعتماد نکن؛ اگر چه تشکر کند.»

چنین دشمنانی بسیار خطرناک‌اند؛ زیرا با مکر و حيله رفتار می‌کنند و خود را دوست ما نشان می‌دهند. بنا بر نقل اهل سنت از امیرالمؤمنین علیه السلام حضرت فرمود:

«أَكْبَرُ الْأَعْدَاءِ أَخْفَاهُمْ مَكِيدَةً» (جاحظ، ۱۳۹۶، ص ۲۳، کلمه ۴۴).

«بزرگ‌ترین دشمن آن است که مکر و حيله اش مخفی‌تر باشد.»

امروز جهان اسلام گرفتار دشمنانی است که از در حيله و مکر به غارت منابع مسلمانان مشغولند و در مقابل، فرهنگ مبتدل خود را به مسلمانان تحمیل می‌کنند و آنان را از فرهنگ ناب محمدی دور می‌سازند. آنان با الفاظ فریبنده‌ای؛ مانند دموکراسی، حقوق بشر و آزادی، مسلمانان را با معارف اسلام بیگانه می‌سازند. مسلمانان باید نقشه‌های پلید دشمنان خود را بشناسند و برای دفع آنها برنامه‌ریزی کنند. سرزمین وحی و مناسک حج، بهترین عرصه برای شناخت دشمن و انتقال تجارب دشمن‌شناسی و مبارزه با دست‌های پنهان و آشکار آنان است.

رهبر کبیر انقلاب با اشاره به جایگاه حج در شناخت دشمنان می‌فرماید:

«از آنجا که حج و انجام این فریضه بزرگ الهی از مسائل مهم اسلامی و اجتماعات بزرگ سیاسی - مذهبی جامعه مسلمانان می‌باشد و باید در انجام هر چه با شکوه‌تر و بهره‌برداری هر چه بیشتر از این اجتماع عظیم دینی سعی کافی مبذول شود... این حقیقت را به همگان گوشزد کنند که دشمنان اسلام با تمام قوا سعی در ایجاد تفرقه و اختلاف میان جوامع اسلامی دارند و به هر نام و هر وسیله که شده، می‌کوشند تا با [ایجاد] درگیری میان مسلمانان، زمینه را برای تسلط کامل و مجدد خود بر همه کشورهای اسلامی و چپاول و غارتگری خود مساعد سازند.» (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۷۱).

مقام معظم رهبری نیز در این باره می‌فرماید:

«تشریح فریضه حج و ترتیب مناسک آن، هم نشانه عظمت است و هم آیت رحمت. با این شناخت است که دل‌ها به مشاهده کعبه شریف در مسجدالحرام منقلب می‌شود و بیراهه‌ها به صراط مستقیم می‌پیوندند و انسان‌ها دگرگونه می‌شوند»

[و] شناخت دشمن، محصول همه آن شناخت‌ها و متمم و مکمل آنهاست و بدون آن، دل و ذهن مسلمان، مخزنی بی حصار است که از دست‌برد راهزن و خائن غارتگر، مصون نیست. در خود اعمال حج، رمی جمرات، نماد دشمن‌شناسی و دشمن‌ستیزی است.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۲۲۳).

ایشان یکی از سیاست‌های دشمنان اسلام را ایجاد روحیه یأس و ناامیدی در مسلمانان معرفی می‌کند و شناخت دست‌های دشمن را در حج ممکن می‌شمارد:

«شناخت دشمن در حج، به معنای شناخت [این] روش‌ها و انگیزه‌های آن، و برائت در حج، به معنای افشای توطئه دشمن و اعلام بیزاری از آن است (خامنه‌ای، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲۲۵).

هـ) برائت از مشرکین

یکی از واقعیت‌های حج که در اعصار مختلف مغفول مانده، برائت از مشرکان است. این بُعد حج از تصریحات قرآن کریم است:

﴿بِرَاءةٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ... وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ﴾ (توبه: ۳).

امام خمینی علیه السلام درباره اهمیت برائت از مشرکین می‌فرماید:

«در این مقطع زمانی، تکلیف الهی حجاج است... برائت از کفار و سردمداران آنان را از وظایف خود در مواقع کریمه بدانند؛ تا حج آنها حج ابراهیمی ابو‌الانبیاء - صلوات الله علیه - باشد و حج محمدی - صلی الله علیه و آله و سلم - و الا «ما أَكْثَرَ الضَّحِيجِ وَ أَقَلَّ الْحَجِيجِ»^۱ درباره آنها صادق است. (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۱۴۲).

رهبر معظم انقلاب هم در باره جایگاه برائت از مشرکین در مجموعه حج می‌فرماید:

«برائت، حقیقتاً از ارکان حج است؛ بالاتر از ارکان حج است؛ روح حج است؛ معنا و هدف و جهت حج است.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۹۲).

ایشان در تبیین حقیقت برائت از مشرکین فرموده‌اند:

«برائت، البته یک امر واجب در حج است. منظور ما آن نیست که برائت از

۱. چه بسیارند ناله و فریاد کنندگان، و چه اندک‌اند حج‌گزاران.

واجباتی است که اگر کسی عمداً ترک کرد، حجش باطل شود؛ نه! اهل معرفت می‌فهمند که مراد از وجوب آن چیست؛ قطعاً واجب است؛ به این بیانی که عرض می‌کنیم، اما نه مثل بقیه واجبات حج؛ مانند وقوف در عرفات یا در مشعر و یا طواف؛ نه، نوعی دیگر از وجوب است که آن نوع دیگر، گاهی اوقات اهمیتش بیشتر از واجبات این سبکی غیرسیاسی می‌شود. (همان، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۹۲).

این سخنان امام و رهبری از حقیقتی پرده برمی‌دارد که قرآن کریم در آیات مختلف به آن اشاره کرده است، ولی سال‌ها در حج فراموش شده بود. اما انقلاب اسلامی ایران این واجب حج را زنده کرد.

از آنجا که هیچ کمالی بالاتر از نیل به توحید ناب نیست و وصل به آن بدون نزاهت از هر گونه شرک میسر نخواهد بود، از این رو خداوند، کعبه را که خانه توحید و مرکز گردهمایی مسلمانان عالم است، محور تبری از هر تباهی دانست و مقدمات مناسب آن را چنین فراهم فرمود: «اولاً؛ بعد از اتمام بنای بیت طاهر و عتیق و مساوات و مواسات و بعد از تأمین حرم و تشریح امنیت برای مهمانان و زائران و راکعان و ساجدان و عاکفان، به پیامبر خویش دستور داد: ﴿وَ أَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾ (حج، ۲۷). و هدف از این اعلان عمومی ابراهیم، فراخوانی کسانی بود که توان حضور را به طور متعارف دارند.»

ثانیاً؛ وقتی همگان از باختر و خاور، از شمال و جنوب و از دور و نزدیک آمدند و در گردهمایی سراسری شرکت کردند تا شاهد منافع معنوی و مادی خود باشند، آن‌گاه نوبت به اذان و اعلان محمدی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرامی‌رسد. از این رو، فرمود: ﴿وَ أَذِّنْ مِنْ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُولُهُ﴾ (توبه: ۳) (جوادی آملی، ۱۳۸۸ش، ص ۱۲۶).

«در واقع هدف غایی ساختن بیت‌الله به دست منادی توحید، رسیدن به توحید ناب است. رسیدن به این هدف بزرگ بدون برائت از هر گونه شرک و مشرکان میسر نیست. از این رو، پیامبر گرامی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ موظف می‌شود تا به وسیله جان خود، علی بن ابی طالب عَلَيْهِ السَّلَام، در روز «حج اکبر»؛ یعنی زمانی که همه زائران در سرزمین وحی حضور دارند، اعلان برائت کند تا این سنت برای همیشه جزو مهم‌ترین وظایف حج باقی بماند (خمینی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۴۲).

ولی امر مسلمین، برائت را برخاسته از متن آیات قرآن و احکام دین می‌داند و راه و سیره امام را در همین مسیر تحلیل و تبیین می‌کند:

«مسئله، برائت و اقامه حج اسلامی و اقامه حج نبوی و اقامه حجی بر اساس «قیاماً لِلنَّاسِ» و «مَنَافِعُ لَهُمْ»... است. امام، برای این تلاش می‌کردند؛ والا ایشان آدمی نبودند که بخواهند مسئله و موضوعی را که از دین نیست، به دین اضافه کنند... صریح می‌گفتند که برائت جزو حج است؛ برائت واجب حج است؛ حج بی‌برائت حج نیست.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۱۴۳).

۴. فرصت‌سازی‌های اخلاقی - عرفانی حج

یکی دیگر از فرصت‌هایی که حج برای حج‌گزاران فراهم می‌کند، فرصت خودسازی و تزکیه نفس و پالایش درون از رذائل، و آماده شدن نفس برای دریافت جلوه‌های رحمت پروردگار است. در این بخش مقاله به بررسی فرصت‌های اخلاقی - عرفانی حج می‌پردازیم.

الف) خودشناسی

خودشناسی مقدمه خداشناسی است؛ «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» (جعفر بن محمد الصادق، ۱۴۰۰ق، ص ۱۳). از جمله ویژگی‌های حج، فراهم ساختن زمینه برای خودشناسی است. انسان در زندگی خود معمولاً اسیر روزمرگی می‌شود و به آنچه در اطراف او می‌گذرد عادت می‌کند؛ از همین رو از حقایق و واقعیات دیگر حیات خود غافل می‌شود. جدا شدن انسان از وضعیت عادی و روزمره زندگی، این موقعیت را برای انسان فراهم می‌سازد که به خود و پیرامون خود توجه کند.

مناسک حج، از احرام تا تقصیر و از عرفات تا جمرات، مرحله به مرحله از تعلقات و خودخواهی‌ها رها شدن، به خود واقعی اندیشیدن و خود را یافتن است. آنگاه که حج‌گزار لباس دوخته از تن بیرون می‌آورد و لباس بندگی و طاعت را بر تن می‌کند، هویت جدیدی می‌یابد و این پس از آن است که علایق مادی و دنیوی را قطع می‌کند و در کسوت احرام قرار می‌گیرد.

مقام معظم رهبری شناخت خود را جوهر همه عبادات و مناجات‌ها معرفی می‌کند و رسیدن به این شناخت را در سایه‌سار حج امکان‌پذیر می‌داند:

«این شناخت اساسی که جوهر همه عبادات و مضمون همه مناجات‌ها و راز و نیازهای اولیای خداست، آدمی را صیقل و صفا می‌بخشد و او را برای دیگر شناخت‌ها مستعد، و بر پیمودن همه راه‌های کمال، توانا می‌سازد. در زندگی عادی، گرفتاری‌های دنیوی، دل را غافل و مشغول می‌سازد و او را از این معرفت روشن باز داشته و حج علاج قاطع این گرفتاری است.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۲۲۰).

تفکر در آفاق و انفس، بهترین راه برای رسیدن به خودشناسی است و عرصه حج و سرزمین وحی، این فرصت را فراهم می‌کند؛ عظمت کعبه و سرزمین وحی، حضور هزاران انسان موحد با رنگ‌ها و زبان‌های متفاوت، هر انسانی را به تفکر وامی‌دارد. همچنین جدا شدن از تعلقات مادی و شخصیتی و احرام بستن در لباسی مانند لباس آخرت، راه رسیدن به معرفت به ویژه معرفت‌النفس را فراهم می‌سازد.

مقام معظم رهبری با توجه به این حقیقت، خودشناسی را یکی از هدیه‌های حج می‌شمارد و به حجگزاران و عمره‌گزاران سفارش می‌کند که از این فرصت فراهم‌شده، بالاترین بهره را بگیرند که مجموعه شناخت‌هایی که در حج حاصل می‌شود، در هیچ موقعیت و عبادت دیگری یک‌جا به دست نمی‌آید:

«نخستین هدیه حج به کسی که مایل است چشم خود را به حقایق بگشاید و از نیروی خداداده «فهم پدیده‌ها» بهره بگیرد، همان معرفت و شناخت منحصر به فردی است که عادتاً جز در حج در اختیار خیل عظیم مسلمانان قرار نمی‌گیرد و هیچ پدیده دیگری نمی‌تواند مجموعه شناخت‌هایی را که در مراسم حج قابل وصول است، یک‌جا در اختیار ملت اسلامی قرار دهد. این معرفت، شناخت خود [است].» (همان، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۲۱۹).

ب) غفلت زدایی

به‌طور طبیعی اولین شرط برای اینکه انسان حرکت تکاملی خودش را در جهت قرب الی الله آغاز کند، این است که به این مسئله توجه پیدا کند و از «غفلت» و بی‌خبری در مورد آن بیرون بیاید. تا زمانی که انسان پرده غفلت را کنار نزده باشد، نه تنها تزکیه‌ای رخ نخواهد داد، بلکه اساساً انسان جایگاه خود را در جغرافیای هستی در نخواهد یافت. به همین

دلیل است که برخی از آیات، علت محرومیت انسان از سعادت و گرفتار شدنش به شقاوت را «غفلت» معرفی کرده‌اند:

﴿وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَهُمْ أَذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ﴾ (اعراف: ۱۷۹).

«به یقین، گروه بسیاری از جن و انس را برای دوزخ آفریدیم. آنها دل‌هایی (عقل‌هایی) دارند که با آن [اندیشه نمی‌کنند و] نمی‌فهمند و چشمانی که با آن نمی‌بینند و گوش‌هایی که با آن نمی‌شنوند. آنها همچون چهارپایان‌اند؛ بلکه گمراه‌تر! اینان همان غافلانند [چرا که با داشتن همه‌گونه امکانات هدایت، باز هم گمراهند].»

صحنه حج فضای بسیار خوبی است که انسان‌ها از غفلت بیرون آیند از روزمرگی و عادت که آنها را از حقایق و واقعیات دیگر حیات غافل کرده جدا شوند.

حج، دل‌کنند از وابستگی‌های معمول و وارد شدن به فضایی است که ابزارهای شناخت را به کارگیرد؛ با چشم آثار و نشانه‌های عظمت پروردگار را در سرزمین وحی مشاهده کند، با گوش خود پیام پروردگار را در سرزمین توحید بشنود و قلب خود را برای ادراک آنها به کار اندازد و با عریان شدن از همه تشخص‌های اعتباری با احرام، و از هروله کردن در صفا و مروه و رفت و آمد با خوف و رجا برای راه یافتن به بارگاه ملکوتی پروردگار، به هوشیاری برسد و از غفلت آزاد شود.

مقام معظم رهبری غفلت را عامل سقوط و انحرافات اخلاقی و انهدام تمدن‌ها معرفی کرده و حج را یکی از بهترین روش‌های غفلت‌زدایی فردی و اجتماعی دانسته و در این زمینه فرموده است:

«حج یکی از برترین تدابیر اسلام در غفلت‌زدایی است. بین‌المللی بودن این مراسم، گویا این پیام را می‌رساند که امت اسلامی در هویت جمعی خود نیز، جدا از وظیفه فردی مسلمان، موظف به غفلت‌زدایی از خویشتن است.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۹/۱۰/۱۳۸۴).

ایشان مناسک حج را نوعی مبارزه با عوامل غفلت‌زا شمرده و فرموده است:

«عبادات و مناسک حج، فرصت می دهد که ما اسارت و وابستگی غفلت بار خود به لذت طلبی و هوس و تن آسایی را موقتاً ترک کنیم. احرام و طواف و نماز و سعی و وقوف، ما را از یاد خدا سرشار، و به حریم الهی نزدیک می کند و لذت انس با خدا را در کامها می نشانند.» (خامنه ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۸۴/۱۰/۱۹).

ج) خودسازی

خودسازی و تزکیه و تهذیب نفس گامی اساسی برای دوری از گناهان و پیراستن درون از رذایل اخلاقی است و سفر روحانی حج دستیابی به خودسازی و تزکیه نفس را آسان تر می کند. حج گزاران در این سفر برای کسب اخلاق پسندیده و آماده سازی درون برای از خود گذشتگی، عطوفت و مهرورزی، ادب و احترام به دیگران، صداقت و درستی، احسان و انفاق و... به تمرین می پردازند و خود را به فضایل اخلاقی می آریند.

قرآن کریم در مورد محرمات حج می فرماید:

﴿فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ﴾ (بقره: ۱۹۷)

«در حج، آمیزش جنسی با زنان، و گناه و جدال نیست.»

این آیه به سه مورد از محرمات حج اشاره دارد که هر یک در تطهیر و پاکسازی درون نقش دارد؛ «فَلَا رَفَثَ»، یعنی پاک کردن قوه شهوی؛ «وَلَا فُسُوقَ»، یعنی تطهیر قوه غضب؛ «لَا جِدَالَ»، یعنی تهذیب قوای فکری.

امام رضا علیه السلام می فرماید:

«عِلَّةُ الْحَجِّ الْوَفَادَةُ إِلَى اللَّهِ... وَالْخُرُوجُ مِنْ كُلِّ مَا اقْتَرَفَ... وَحَظْرُهَا عَنِ الشَّهَوَاتِ

وَاللَّذَاتِ» (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ش، ص ۴۰۴).

«علت و وجوب حج، مهمانی به سوی خداست... و خارج شدن از هر چه گناه است و بازداشتن نفس از خواسته های شهوی و لذت های مادی.»

آن حضرت در بخش دیگری از کلام خود می فرماید:

«وَمِنْهُ تَرْكُ قَسَاوَةِ الْقَلْبِ وَحَسَاسَةِ الْأَنْفُسِ... وَحَظْرُ الْأَنْفُسِ عَنِ الْفَسَادِ

و...» (همانجا).

«و از آثار حج، ترک قساوت قلب و پستی نفس و دوری نفس از فساد است.»

از این بیانات استفاده می‌شود که حجگزار با قرار گرفتن در فضای معنوی حج و ارتباط با صالحان، انگیزه خودسازی می‌یابد و تزکیه درون برای او آسان‌تر و جدی‌تر می‌شود. این موضوع در پیام‌های امام و رهبری به حج‌گزاران، جایگاه ویژه‌ای دارد. مقام معظم رهبری در یکی از پیام‌های خود به حجگزاران، ضرورت خودسازی و تزکیه نفس را در عرصه حج یادآوری می‌کند و می‌گوید:

«برای فراهم شدن زندگی سعادت‌مندانه و مطلوب انسان، تزکیه اخلاقی فرد که گوهر او را از زشتی‌ها و آلودگی‌ها برهاند... ضروری و حتمی است.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۲۴۰).

ایشان در فرازی دیگر از پیام خود می‌گویند:

«حج در آیینی پر راز و رمز، و در آمیزه شگفت‌آوری از شکوه و خاکساری و اقتدار و فروتنی، و حرکت و تلاش درونی و برونی، نمادی از مبارزه و جهاد نفسانی... در راه تحقق حیات طیبه انسانی را در برابر چشم آدمی می‌گذارد و حج‌گزار را به تمرین عملی وظایف بزرگ خود وادار می‌سازد.» (همانجا).

مقام معظم رهبری با توجه به فرصت مناسب حج، به زائران توصیه می‌کند از این فرصت طلایی برای تزکیه نفس بهره‌گیری کنند. ایشان می‌فرمایند:

«به حجاج محترم ایرانی توصیه می‌کنم که از این فرصت ارزشمند برای تزکیه نفس... و تحصیل رستگاری روحی، حداکثر استفاده را بکنند و از دعا و تضرع و تفکر و تصفیه روح، لحظه‌ای غفلت نکنند.» (همان، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۱۰۴).

ایشان شرط توفیق در دیگرسازی و جهان‌سازی را خودسازی معرفی می‌کند و می‌فرماید: «خودسازی مقدمه و شرط اساسی برای دیگرسازی و جهان‌سازی و ایجاد تحول و پیمودن راه‌های دشوار است.» (همان، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۸۸).

این سخن رهبری به حدیث شریف علوی اشاره دارد که فرمود:

«مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا فَعَلَيْهِ أَنْ يَبْدَأَ تَعْلِيمَ نَفْسِهِ قَبْلَ تَعْلِيمِ غَيْرِهِ وَ لِيَكُنْ تَأْدِيبُهُ بِسِيرَتِهِ قَبْلَ تَأْدِيبِهِ بِلِسَانِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۵۶).

«کسی که خودش را امام برای دیگران قرار می‌دهد، باید ابتدا به تربیت خود پردازد، قبل از پرداختن به تربیت دیگری و باید تربیتش به عمل، قبل از تربیت به زبان باشد.»

هنگامی که زائر خانه خدا به شهر خود بر می‌گردد، خانواده، دوستان، همکاران و اهل محل نگاه دیگری به او دارند. او دیگر حاجی است. انتظاراتی از او می‌رود که شاید قبلاً چنین انتظاری از او نمی‌رفت. از این رو، باید خود را به اخلاقی زیبا و پسندیده بیاراید.

د) انس با قرآن

قرآن، کتاب هدایت و برنامه انسان‌سازی است و هر کس باید بر اساس توانایی خود، از قرائت، درک مفاهیم، تفسیر و عمل به آیات آن در زندگی فردی و اجتماعی خود بهره گیرد. قرآن کریم سفارش می‌کند که مسلمانان در هر حال و به هر اندازه که می‌توانند باید در تلاوت قرآن بکوشند:

﴿فَأَقْرَأْ مَا تيسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضًى وَ آخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَ آخَرُونَ يُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَأَقْرَأْ مَا تيسَّرَ مِنْهُ﴾ (مزل : ۲۰).

«آنچه برای شما میسر است قرآن بخوانید. او می‌داند به زودی گروهی از شما بیمار می‌شوند و گروهی دیگر برای به دست آوردن فضل الهی [و کسب روزی] به سفر می‌روند و گروهی دیگر در راه خدا جهاد می‌کنند [و از تلاوت قرآن باز می‌مانند]. پس به اندازه‌ای که برای شما ممکن است، از آن تلاوت کنید.»

تلاوت قرآن در بعضی فضاها و مکان‌ها اهمیت بیشتری می‌یابد؛ مثلاً تلاوت یک آیه از قرآن در ماه مبارک رمضان، برابر است با یک ختم قرآن در سایر ماه‌ها (خویی، ۱۴۰۰ ق، ج ۷، ص ۴۲۸).

همچنین تلاوت قرآن در سرزمین وحی اهمیت ویژه‌ای دارد. امام باقر علیه السلام فرمود:

«مَنْ خَتَمَ الْقُرْآنَ بِمَكَّةَ لَمْ يَمُتْ حَتَّى يَرَى رَسُولَ اللَّهِ ﷺ وَيَرَى مَنْزِلَهُ مِنَ الْجَنَّةِ» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ ق، ج ۲، ص ۲۲۷).

«کسی که قرآن را در مکه ختم کند، نمی‌میرد تا اینکه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله را می‌بیند و جایگاه خود را در بهشت مشاهده می‌کند.»

امام خمینی و مقام معظم رهبری با بهره‌گیری از این معارف بلند اسلامی، به زائران سفارش می‌کنند که در سفر معنوی حج، انس با قرآن و بهره‌گیری از این کتاب الهی را مورد توجه قرار دهند:

«به زائران محترم تذکر می‌دهم که در این مواقع معظمه و در طول سفر به مکه مکرمه و مدینه منوره، از انس با قرآن کریم، این صحیفه الهی و کتاب هدایت، غفلت نورزند که مسلمانان هر چه دارند و خواهند داشت در طول تاریخ گذشته و آینده از برکات سرشار این کتاب مقدس است. و از همین فرصت از تمامی علمای اعلام و فرزندان قرآن و دانشمندان ارجمند تقاضا دارم که از کتاب مقدسی که **تَبَيَّنَ كُلُّ شَيْءٍ** است و صادر از مقام جمع الهی به قلب نور اول و ظهور جمع‌الجمع تاییده است، غفلت نفرمایند.» (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۱۸۷).

مقام معظم رهبری نیز با اشاره به اهمیت مکانی و زمانی حج، به زائران خانه خدا سفارش می‌کند که از این فرصت، بهترین بهره را بگیرند و با قرآن بیشتر انس پیدا کنند:

«هرچه می‌توانید، در ایام حج از این ذخیره استفاده کنید. این اوقات، هم روزها و زمان، متبرک است و هم مکان، متبرک است. هم از لحاظ زمان، در اوج حرمت ماههای حرام قرار دارد؛ هم از لحاظ مکان، در نقطه‌اعلای مناطق متبرک - که خانه خدا و مرکز توحید و توجه نفوس همه مسلمانان در همه شبانه‌روزهاست - قرار دارد. حاجی در آنجا باید رابطه خود را با خدا قوی و مستحکم کند؛ با قرآن انس پیدا کند.» (خامنه‌ای، دیدار با دست‌اندرکاران مراسم حج، ۱۳۸۲/۱۲/۲۵).

ایشان درباره اهمیت تلاوت قرآن در این سفر و ایجاد عادت همیشگی در زندگی

خود می‌فرماید:

«چقدر خوب است حجاج ما خود را موظف بدانند که وقتی مشرف می‌شوند، در مکه و همچنین در مدینه - آنجایی که منزل وحی و محل آغاز رحمت عظیم بی‌منت‌های الهی؛ یعنی قرآن است - یک ختم قرآن به جا آورند و از آن بهره بگیرند، این بشود یک عادت و یک سنت... باید به خواندن قرآن و توجه به مفاهیم آن نیز اهمیت دهیم.» (همانجا).

ه) توجه به دعا و مناجات

بی‌شک کسی که به عظمت خداوند واقف است و مقام رحمانیت و نعمت‌های پروردگار را می‌شناسد، لذت مناجات و گفت‌وگوی خصوصی با خدا را درک می‌کند و همواره در پی

۱. اشاره است به آیه ۸۹ سوره نحل.

آن است که موقعیتی مناسب و فضایی معنوی فراهم شود، تا با خدای خود رازهای نگفته را نجوا کند و از این گذر، پیوند عاشقانه را با معبود خویش استوارتر سازد.

مؤمنان راستین، از لذت مناجات با خدا آگاهند و می‌دانند کسی که با دعوت پروردگار در فضای عرفانی مدینه‌النبی و مسجدالحرام و صحرای عرفات حاضر شده و توفیق خلوت با معبود و گفت‌وگوی خصوصی و عاشقانه برای او فراهم آمده، به چه مقام و منزلتی نایل شده است. از این روست که سفارش به بهره‌برداری از موقعیت‌های زمانی و مکانی و دعا و تضرع و انابه به درگاه پروردگار، در اکثر پیام‌های مقام ولایت اولین توصیه به زائران خانه خدا، بهره‌گیری از فضای تضرع و ارتباط با پروردگار است. ایشان در ستایش کسانی که از این فرصت بهره می‌برند، می‌فرماید:

«سلام بر زائران خانه خدا، میهمانان سرای دوست، و لیبک گویان دعوت او. و درود ویژه بر دل‌هایی که از یاد خدا طراوت یافته و بر فیض و رحمت بی‌دریغ او در گشوده‌اند. در این روزها و شب‌ها و ساعت‌های اکسیرگون، چه بسیارند آن‌ها که قدرشناسانه، خود را به جذبۀ معنویت سپردند و با انابه و توبه، دل و جان را نورانیت بخشیدند، زنگار گناه و شرک را از خود ستردند. سلام خدا بر این دل‌ها و بر این صاحب‌دلان و پاکان.» (خامنه‌ای، پیام به مناسبت کنگره عظیم حج، ۹۱/۹/۲۹).

توصیۀ ایشان به زائران این است که از فرصت حج استفاده کنند و با دعا، رابطه خود را با پروردگار قوی نمایند و با ارادۀ مصمم باز گردند:

«همۀ برادران و خواهران شایسته است به چنین دستاوردی بیندیشند و این فرصت بزرگ را مغتنم شمارند. نگذارند در اینجا نیز دل مشغولی‌های زندگی مادی، که گرفتاری همیشگی ماست، دل‌ها را به خود سرگرم کند. با یاد خدا، با انابه و تضرع... با کمک خواستن از خداوند، دل مشتاق خود را در فضای توحید و معنویت ناب به پرواز در آورند و برای پایداری در راه خدا و صراط مستقیم، توشه بگیرند.» (همانجا).

ایشان برگزاری دعاهای مأثور و دسته‌جمعی؛ مانند دعای کمیل را از بسیاری از کارهایی که تحت عنوان فرهنگی صورت می‌گیرد، مؤثرتر دانسته‌اند:

«مقدس‌ترین کارها برگزاری مراسم دعای کمیل است... اثر همه جانبه دعای

کمیل شاید از بسیاری از کارهایی که آنجا می‌کنیم و دلمان به آنها خوش است، بیشتر است.» (خامنه‌ای، بیانات در دیدار دست‌اندرکاران مراسم حج، ۸۲/۱۲/۵).

و) شیطان‌ستیزی

میدان جهاد با شیطان و ابزار اغوای او بسیار وسیع است و غنیمت یا غرامتی که در این جنگ نصیب یا دامنگیر انسان می‌شود، بسیار مهم است. هر جنگی در جهان طبیعت رخ دهد، هم غنیمت‌هایش محدود است و هم غرامت‌هایش. ولی غنیمت‌های جهاد با شیطان و نفس اماره نامحدود و غرامت‌هایش نیز جبران‌ناپذیر است؛ زیرا انسان در نبرد با شیطان، یا شرف و شرع را حفظ می‌کند، یا آنها را از دست می‌دهد. از این جهت این جنگ، جهاد اکبر است و برای انسانی که ورزیده نیست، جنگ با دشمن درون، گرچه ضعیف باشد، دشوار است؛ و گرنه به لحاظ دشمن اگر سنجیده شود، جنگ بزرگی نیست. انسانی که عقل دارد و به وحی تکیه کرده و به رکن وثیق عنایت الهی وابسته شده، شکست نمی‌خورد؛ بلکه بر شیطان فائق می‌آید. امیر مؤمنان، علی علیه السلام می‌فرماید:

«صَافُوا الشَّيْطَانَ بِالْمُجَاهِدَةِ وَ اغْلِبُوهُ بِالْمُخَالَفَةِ» (آمدی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۲۱۷).

«با شیطان به وسیله جهاد با نفس مصاف کنید و با مخالفت با خواسته‌هایش بر او غالب شوید.»

به فرموده امام علی علیه السلام، ساده‌ترین راه شکست شیطان، جهاد با نفس و مخالفت با

خواسته‌های اوست. در این صورت است که کید شیطان مؤثر واقع نخواهد شد:

﴿إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا﴾ (نساء، ۷۶).

جوهره و ذات بعضی عبادات به گونه‌ای تنظیم شده که به تمامی جهاد با شیطان و هوای

نفس است. یکی از این عبادات حج است. به فرموده مقام معظم رهبری:

«حج در جوهر و ذات خود دارای دو عنصر اصلی است؛ تقرب به خدا در اندیشه و عمل،

و اجتناب از طاغوت و شیطان با جسم و جان. همه اعمال و تروک حج، برای این دو

و در جهت آن و تأمین ابزارها و مقدمات آن است، و این در حقیقت خلاصه‌ای از

اسلام و همه دعوتهای الهی نیز هست...» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۱۶۴).

رهبر کبیر انقلاب نیز همه مناسک حج را برای ستیز با شیاطین انس و جن دانسته و در بخش‌های مختلف پیام خود به کنگره جهانی حج این نکته را به حاجیان یادآوری می‌کرده و فرموده است:

«در فریضه حج که لیبیک به حق است و هجرت به سوی حق تعالی به برکت ابراهیم و محمد است، مقام «نه» بر همه بتها و طاغوتهاست و شیطانها و شیطان زاده‌هاست...»

و در لمس «حَجْرُ الْأَسْوَد» بیعت با خدا بندید، که با دشمنان او و رسولانش و صالحان و آزادگان دشمن باشید و به اطاعت و بندگی آنان، هر که باشد و هر جا باشد، سر نهید و خوف و زبونی را از دل بزدايید که دشمنان خدا و در رأس آنان شیطان بزرگ زبوند...» (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۱۸۴).

و در سعی بین صفا و مروه، با صدق و صفا سعی در یافتن محبوب کنید که با یافتن او همه یافته‌های دنیاوی گسسته شود و همه شکها و تردیدها فرو ریزد و همه خوف و رجا‌های حیوانی زایل شود و همه دل‌بستگی‌های مادی گسسته شود و آزادگی‌ها شکفته گردد و قید و بند شیطان و طاغوت که بندگان خدا را به اسارت و اطاعت کشند، در هم ریزد. و با حال شعور و عرفان به مشعر الحرام و عرفات روید و در هر موقف به اطمینان قلب بر وعده‌های حق و حکومت مستضعفان بیفزایید و با سکوت و سکون تفکر در آیات حق کنید و به فکر نجات محرومان و مستضعفان از چنگال استکبار جهانی باشید و راههای نجات را از حق، در آن مواقف کریمه طلب کنید.

پس به منا روید و آرزوهای حقانی را در آنجا دریابید که آن قربانی نمودن محبوبترین چیز خویش در راه محبوب مطلق است. و بدانید تا از این محبوبها که بالاترین حب نفس است و حب دنیا تابع آن است، نگذرید به محبوب مطلق نرسید و در این حال است که شیطان را رجم کنید و شیطان از شما بگریزد. (خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۱۸۵-۱۸۴).

مقام معظم رهبری نبرد با شیطان را در حرکت دسته‌جمعی و همراهی و همدلی و در سایه رعایت محرّمات حج برای حاجی میسر می‌شمارد و می‌فرماید:

«اجتناب از شیطان و طاغوت، دل‌کندن از شهوات و هوسهای خوارکننده

و کمک گرفتن از نیروی صبر و اراده خود و نیز نیروی عظیم امت اسلامی را لازم دارد که همانا در حرکت دست جمعی و همراهی و همدلی و همگامی و هم‌زبانی همگان در طواف وسعی، و وقوف در عرفات و مشعر و منا، و هدف گرفتن دست جمعی جمرات شیطان و رمی از همه جا و همه سو به آن و ابراز برائت عمومی از آن، حاصل می‌شود.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۱۶۴).

ولی امر مسلمین، دوری از شیطان و شکست اهداف فریبنده او را یکی از ثمرات اساسی حج می‌داند و به حج گزاران همچین سفارش می‌کند:

«من به همه برادران و خواهران مسلمان که در محشر عظیم حج گرد آمده‌اند، متواضعانه توصیه می‌کنم که در حج تدبر کنند و آن دو نکته اصلی را - یعنی دل سپردن به خدا از یک سو و اجتناب و برحذر بودن از شیطان‌ها - برای خود تأمین کنند و با روحی مجهز به تقوا و دلی سرشار از اعتماد به خدا و روحی لبریز از امید به آینده... به دیار خود باز گردند.» (خامنه‌ای، پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۷۴/۴/۱۴)

نتیجه گیری

میقات

۱. از سخنان و پیام‌های امام خمینی علیه السلام و رهبر معظم انقلاب روشن می‌شود که حج، نعمت و فرصتی بی بدیل و ویژه برای مسلمانان است که بدون پرداخت هیچ هزینه‌ای خداوند برای آنان فراهم کرده است و بنا بر روایات معصومین علیهم السلام باید از فرصت‌ها به خوبی استفاده کرد و گرنه فرصت‌ها از دست می‌روند و نتیجه آن افسوس و ندامت است.
۲. یکی از فرصت‌هایی که حج برای مسلمانان فراهم می‌سازد، ایجاد زمینه فعالیت‌های سیاسی است. این فریضه به حج گزاران ایرانی فرصت می‌دهد که انقلاب اسلامی را معرفی کنند و به سایر مسلمانان فرصت می‌دهد که بدون واسطه بوق‌های تبلیغاتی استکباری سخن انقلاب اسلامی را که همان سخن اسلام است بشنوند، با مشکلات مسلمانان آشنا شوند و برای رفع مشکلات جهان اسلام چاره‌اندیشی کنند؛ دست‌های دشمنان مستکبر را در عقب نگهداشتن مسلمانان، به یکدیگر بشناسانند و از آنان اعلان برائت کنند.

۳. یکی دیگر از فرصت‌های بی‌مانندی که حج برای حج‌گزاران فراهم می‌کند، ایجاد فرصتی برای پرداختن به خود و تهذیب نفس است. راز و رمزهای حج زمینه‌ساز خودشناسی و غفلت‌زدایی را فراهم می‌سازد و فضای معنوی مکه و مدینه و مشاهد مشرفه سرزمین وحی، انس با قرآن و ادعیه را آسان می‌کند و موجب می‌شود زائر با شیطان درون به جهاد اکبر بپردازد.

فهرست منابع

- * قرآن کریم
- * نهج البلاغه
- ۱. آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق)، غرر الحکم و درر الکلم، دار الکتاب الاسلامی، قم.
- ۲. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (بی تا)، شرح نهج البلاغه، تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم، کتابخانه آیت الله مرعشی، قم.
- ۳. جاحظ، عمرو بن بحر (۱۳۹۶ ش)، مطلوب کل طالب من کلام امام امیر المومنین علی بن ابی طالب، ترجمه رشیدالدین وطواط، تصحیح: میرجلال‌الدین حسینی ارموی محدث، تهران.
- ۴. جعفر بن محمد الصادق (۱۴۰۰ق)، مصباح الشریعه، اعلمی، بیروت.
- ۵. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ش)، صهای حج، نشر اسراء، قم.
- ۶. حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، مؤسسه آل‌البیت، قم.
- ۷. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۸ش)، صحیفه حج (مجموعه سخنان و پیام‌های مقام معظم رهبری)، مشعر، تهران.
- ۸. خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۲ش)، صحیفه حج (مجموعه سخنان و پیام‌های امام و رهبر انقلاب)، مشعر، تهران.
- ۹. شیخ صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۳ق)، من لا یحضره الفقیه، تصحیح علی‌اکبر غفاری، جامعه مدرسین، قم.
- ۱۰. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۵ش)، علل الشرائع، کتابفروشی داوری، قم.
- ۱۱. شیرازی، صدرالدین (۱۳۸۳ش)، شرح اصول کافی، تصحیح محمد خواجه‌ای، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.

۱۲. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۱۳. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار لدرر اخبار الائمة الاطهار، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
۱۴. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۶ش)، الحج و العمرة فی الكتاب والسنة، دارالحديث، قم.
۱۵. نوری، حسین (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم.
۱۶. هاشمی خوئی، میرزا حبيب الله و همکاران (۱۴۰۰ق)، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة، مكتبة الاسلامیة، تهران.

